

Розмова дітей часто зводиться до відповідей на запитання короткими фразами чи окремими незв'язними реченнями. Звичка випадкової уривчастої мови немичуче має негарний вплив на школяра²⁰.

Такими постають деякі лінгво-психологічні особливості порушеної проблематики. Концептуальне осмислення розрізнених сьогодні фактів як лінгвістичного, так і психологічного характеру могло б стати основою психолінгвістичної теорії ритму.

¹Физиология поведения: Нейробиологические закономерности. – Л., 1987. – С. 398; ²Войсунский А.Е. К вопросу о ритме коммуникации // Общение в свете теории отражения. – Фрунзе, 1980. – С. 119–120; ³Антипова А.М. Основные проблемы в изучении речевого ритма // ВЯ. – 1990. – № 5. – С. 127; ⁴Хоккет Ч. Проблема языковых универсалий // Новое в лингвистике. Вып. V. Языковые универсалии. – М., 1970. – С. 45–76; ⁵Войсунский А. Е. Указ. раб. – С. 117; ⁶Пространство, время, движение. – М., 1971. – С. 73; ⁷Пушкин А.С. Сочинения : В 3 т. Проза. – М., 1987. – Т. 3. – С. 470; ⁸Войсунский А.Е. Я говорю, мы говорим...: Очерки о человеческом общении. – М., 1990. – С. 125; ⁹Войсунский А. Е. Указ. раб. – С. 127; ¹⁰Там же. – С. 117; ¹¹Там же. – С. 121; ¹²Горелов И. Н. Проблема функционального базиса речи в онтогенезе. – Челябинск, 1974. – С. 52; ¹³Попливанов Е.Д. По поводу "звуковых жестов" японского языка // Статьи по общему языкознанию. – М., 1968. – С. 296; ¹⁴Станиславский К. С. Работа актёра над собой. – М., 1938. – С. 387–398; ¹⁵Войсунский А.Е. Указ. раб. – С. 128; ¹⁶Долгова О.В. Семантика неплавной речи. – М., 1978. – С. 71; ¹⁷Там же. – С. 49; ¹⁸Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1977. – С. 247; ¹⁹Якубинский Л.П. О диалогической речи // Язык и его функционирование. Избр. раб. – М., 1986. – С. 17–58; ²⁰Войсунский А.Е. Указ. раб. – С. 121.

Адріана Бігарі,
Київський університет імені Тараса Шевченка

ОЗНАКИ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ У СІМЕЙНОМУ ДИСКУРСІ

Мова має діалогічну природу (М.М.Бахтін), основною одиницею якої є висловлювання, яке не може розглядатися ізольовано від мовного контексту, від інших висловлювань. Причому певне висловлення завжди перебуває в діалогічних відношеннях з попередніми та наступними одиницями мови.

У лінгвістичній теорії існує багато визначень діалогу, але, незважаючи на різноманітність формулювань, вони всі характеризують діалог як інтерактивний процес обміну інформацією у вигляді висловлювань-реплік, які послідовно чергуються та пов'язані відношенням "стимул-реакція". До його суттєвих ознак належать також такі, як наявність двох або більше співрозмовників, їх поперемінна участь у висловлюванні думок, тематична зорієнтованість, обмеженість у часі та просторі, процеси кодування та декодування у свідомості кожного зі співрозмовників, наявність етичних правил, розробка спільними зусиллями когерентної структури розмови.

Діалог є відкритою системою, яка адаптується до умов середовища, в якому вона функціонує. Питання про те, що можна вважати середовищем чи контекстом щодо одиниць мовленнєвої комунікації, є дискусійним у лінгвістичній літературі. На наш погляд, ієрархія контекстів Т.К.Пудровської є найповнішою класифікацією. Узагальнюючи різні погляди вчених відносно по-

няття середовище, дослідник розрізняє три теми контекстів: мікроконтекст (міжособовий, вузькопрагматичний комунікативний контекст), макроконтекст (соціокультурний контекст) і метаконтекст (когнітивний контекст)¹. Сім'я – соціокультурне середовище макроконтексту, до якого завдяки саморегуляції пристосовуються структура, ознаки та види діалогу.

Характеристичною ознакою сімейного діалогу ми вважаємо наявність великої кількості реплік, які часто не пов'язані відношенням "стимул-реакція". Тому надзвичайно складно або ж взагалі неможливо досліджувати структуру діалогу на основі мовленнєвих актів. На наш погляд, діалог слід розглядати як складну комунікативну дію, яка містить "мінімальні діалогічні одиниці". За провадженням А.Барановим та Г.Крейдліним термін позначає послідовність пов'язаних однією темою реплік двох учасників діалогу. Вона починається з абсолютно незалежного і закінчується абсолютно залежним мовленнєвим актом.² Кількість мінімальних діалогічних одиниць – різних ґатунків, причому найбільші за кількістю реплік нараховують 43-46 реплік, та 6-8 – в сімейному діалозі є невизначеною, він може містити від однієї до декількох одиниць. У нашому дослідженні були проаналізовані діалоги мінімальних діалогічних одиниць. Наводимо один з таких діалогів між дружиною та чоловіком [1], який містить 6 мінімальних діалогічних одиниць.

[1] Finn: Hi, Sam. So, how come you here? [...]

Grandma: Oh, yeah.

Sam: Did you go swimming?

Finn: Yeah.

Sam: I took this wall out here. Between the kitchen and the dining room. See this section here? [...]

Sam: No. It's just a possible use of the space.

Finn: You expect me to have babies right away? [...]

Finn: Well, fine, Sam, but this isn't something I want to be thinking about now. I'm trying to finish my paper.

Sam: Well, you went swimming. [...]

Sam: That's bullshit. You're gettin' cold feet. [...]

Sam: Okay. The extra room would be your office and you want. Um...Whatever. Um, want a built-in desk or shelves? What do you want? [...]

Sam: Doesn't...care.

Кожна наступна мінімальна діалогічна одиниця залежить від попередньої темою (привітання/причина приїзду, плавання, квартира, дитина, вільний час, погляд, квартира), а також має власні абсолютні мовленнєві акти. Абсолютно незалежні акти виражені такими мовленнєвими актами: мовленнєвим актом (чи соціальною формулою) привітання 'Hi, Sam', питанням 'Did you go swimming?', репрезентативом 'I took this wall out here', питанням 'You expect me to have babies right away?', опосередкованими констативами (виражають звинувачення) 'Well, you went swimming', 'You're gettin' cold feet', опосередкованим констативом (виражає питання) 'The extra room would be your office and you want...'. Серед вищезазначених актів до керівних мовленнєвих актів

(master speech acts) ми відносимо привітання, питання, а також опосередковані мовленнєві акти констативи звинувачення та вимоги відповіді. Ілокутивна мета останніх присутня імпліцитно та виводиться адресатом завдяки його комунікативній компетенції. Звичайне розповідне речення (репрезентатив) містить слабкий і неоднозначний мовленнєвий стимул. Спектр відповідей може бути дуже широким. Вибір найбільш адекватної реакції залежить від типу мовлення. У даному випадку адресант сам надає додаткову інформацію. Абсолютно залежні мовленнєві акти виражені вторинними репліками, їхній дескриптивний, оцінний, пояснювальний або який-небудь інший характер, а також тема залежать від мовленнєвого акту-стимулу. В інших репліках склалася семантика згоди, заперечення та допущення, викриття, спростування, відмови. Підтвердження цього є абсолютно залежні мовленнєві акти нашого прикладу [1] : згода 'Yeah', заперечення з поясненням 'No. It's just a possible use of the space', виправдання 'I'm trying to finish my paper', експресив-заперечення 'That's bullshit', згода 'Okay', експресив 'Doesn't care'. Як бачимо, адресат може прийняти чи відкинути запропоновану йому програму, погодитися чи заперечувати, задовольнити прохання чи відмовитись. Абсолютно залежний мовленнєвий акт, виражений експресивом, відповідає певному виду діалогічного мовлення й емоційно-напруженому стану мовця. Щодо заперечень, то їх вторинність багаторазово відзначалась як логіками, так і лінгвістами. Діалог є найбільш сприятливим підґрунтям для ствердження та заперечення, в якому вони розділяються між різними мовцями.

Теорія мінімальної діалогічної одиниці дає змогу членування діалогу на мінімальні одинці, на основі якого легше досліджувати зв'язність дистантно розташованих сегментів, а також легше стежити за тематичною мережею діалогу. Проте, на наш погляд, все ж існує один істотний недолік цього методу: складно або взагалі неможливо чітко виділити абсолютно залежні та абсолютно незалежні мовленнєві акти, а це означає, що і межі мінімальних діалогічних одиниць є дискусійними. У наведеному прикладі двоїстою є абсолютна незалежність мовленнєвого акту 'Well, you went swimming'. З одного боку, було б помилково ідентифікувати мовленнєвий акт-констатив 'I'm trying to finish my paper' як безпосередній акт-стимул, але, з іншого боку, опосередкований мовленнєвий акт докору, виражений констативом, 'Well, you went swimming', без сумніву, необхідно розглядати як реакцію у відповідь, викликану попередньою реплікою. Підставою для виникнення такої неоднозначності є сама природа спонтанного діалогу в сімейному спілкуванні: по-перше, діалог являє собою процес, топіки якого не є заздалегідь фіксованими, статичними, а, по-друге, учасники відмовляються серед інших від конверсаційної максими манери мовлення Грайса, а саме: ясності, однозначності та послідовності мовленнєвої діяльності.

Незважаючи на спонтанний характер сімейного діалогу, він все ж є цілеспрямованою діяльністю, яка включає як мінімум дві взаємопов'язані частини – мовленнєвий акт і його перлокутивний ефект. Мовець повністю покладається на свою оцінку при виборі прагматичних засобів для здійснення поставленої ним мети. Її успішність і когерентність діалогу залежать від того, наскільки чітко по-

ставлена мета, від можливості її виконання, правильності вибраної діалогічної тактики, можливих наслідків для адресата, його доброї волі.

Вдалою, на наш погляд, здається класифікація Т.А. ван Дейка та В.Кінча, які розрізняють локальне та глобальне відношення когерентності. Локальна дискурсивна стратегія покликана зв'язувати дві суміжні пропозиції або мовленнєві акти. Глобальну дискурсивну стратегію розуміють як вербальну форму, яку мовець використовує для кристалізації мікрорівневого зв'язку між дистантно розташованими сегментами, – макроструктурою діалогу. Тому дослідження когерентності сімейного діалогу доцільно проводити на таких трьох рівнях: пропозиційному/семантичному, мовленнєво-актовому/прагматичному, макроструктурному/топікальному.

У бесіді категорію когерентності необхідно розглядати "не як її інгерентну властивість, а як результат договірною процесу між комунікативними партнерами. Під час мовленнєвої взаємодії комуніканти вдаються до використання дискурсивних стратегій, спрямованих на досягнення міжособистісного розуміння. "Ці стратегії можуть бути імпліцитними, коли внутрішня, смислова структурованість (когерентність), без якої текст/дискурс немислимий, існує в 'абсолютно латентній формі', або експліцитними – у випадку введення мовцем у текстуру бесіди вербальних 'прагмосигналів' (Селіванова), якими виступають дискурсивні маркери"³. Ці мовні елементи частково втратили первинну семантику, що визначило їх "прагматикалізацію"⁴.

На підставі аналізу прикладів сімейного діалогічного мовлення окреслюється тенденція використання імпліцитного, не вираженого мовними елементами, зв'язку між пропозиціями, мовленнєвими актами чи макроструктурами діалогу. На семантичному рівні зафіксовано використання тільки трьох дискурсивних маркерів, а саме: копулативного 'and', диз'юнктивного 'or' та адверзативного 'but' сполучників. Хоча продуцент часом вдається до поєднання пропозицій зв'язкою 'and' та 'but', все ж частіше перевага надається безсполучниковому перерахуванню ([2] husband:... You're a beautiful woman. {but} I don't deserve you). Сполучник 'and', можливо, найбільше з усіх інших копулативних сполучників зазнав прагматикалізації, ставши заповнювачем інформаційного вакууму при перевазі емоційного над раціональним ([3] mother: Well. Um–We ran into each other a couple of months ago and thought we'd have a dinner and you know catch up and ...[sighs]).

Формальні маркери відношення причини та наслідку – сполучники 'because', 'so' та прислівник 'since' – є нехарактерними для цього рівня, але, незважаючи на їх пропущення, каузативний зв'язок все ж відчувається навіть тоді, коли адресат знаходиться під впливом емоційного збудження: ([4] husband:.. I don't deserve you. {since} I'm a pathetic excuse for a husband). Звичайно, використання продуцентом дискурсивних маркерів полегшує розуміння реципієнтом інтенцій і мовленнєвих кроків мовця ([5] Finn: You were supposed to give me three months, three

³Терміни *пропозиційний, мовленнєво-актовий, макроструктурний рівні* запозичені від Т.А. ван Дейка та В.Кінча [Дейк, Кінч 1988]; терміни *семантичні, прагматичні та топікальні рівні* належать С.В.Засеєну [Засеєн 2001].

months, so I could get my head together), але сімейний діалог зазвичай не дотримується жорстких соціальних програм ([6] Finn: Well, it's too late. {because} The imprint's been made. {and} I'm a mess {now}!).

На прагматичному рівні зв'язність реплік забезпечується або прагматичними маркерами, або ж узгодженістю ілюкутивної сили висловлювань. У наших дослідженнях були зафіксовані такі вербальні "прагмосигнали": прислівники (well, then), сполучники (and, but, because, so), дієслова (look, listen), звертання, повторення, слово okay, вигук 'oh', "речення пропоземного типу" (I know, you know).

При сімейному спілкуванні вербальні прагмосигнали топікального рівня успішно замінюються тотожністю аперцепційних мас учасників мовлення, оскільки вони є духовно близькими людьми, які розуміють один одного "з півслова" і завжди знають "у чому річ"⁵.

Тотожність стійких елементів аперцепційної маси дозволяє адресантові та адресату економити засоби словесного вираження, дає можливість для здійснення розуміння через здогади та натяки. Інформативна повнота повідомлення може бути забезпечена інтонацією, мімікою та жестами. Проаналізований нами полілог між двома сестрами та внучкою однієї з них [7] ілюструє заміну комунікантами-сестрами конкретного явища вказівними займенниками 'this' та 'it'. Розуміння один одного відбувається завдяки тотожним аперцепційним масам. Внучка ж відчуває ускладнення в розумінні діалогу між сестрами не тому, що вона не розуміє слова 'this' та 'it', а через відсутність у її розпорядженні "аперцепційних ключів".

[7] Gladly: Why are you bringing this up right now?

sister: You brought it up.

Gladly: Fine. You wanna tell her? Go tell her. I don't care.

Granddaughter: Tell me what? [...]

Діалог у сімейному дискурсі вирізняється певними характерними для нього ознаками, а саме: невизначеною кількістю мінімальних діалогічних одиниць, складною тематичною мережею, обмеженістю експліцитного зв'язку між пропозиціями та мовними актами. Когерентність на топікальному рівні зазвичай забезпечується аперцепційними масами мовців.

¹Гудровская Т.Н. Разговорный дискус и концепции речевой системности // Вестн. Междунар. славянского ун-та. – Х., 2001. – № 1 (4). – С. 55–58; ²Баранов А.Н., Крейдлин Г.Е. Иллокутивное вынуждение в структуре диалога // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 84. ³Засєкін С.В. Дискурсивні маркери англомовної бесіди: когнітивно-прагматичний аспект // Лінгвапакс – VIII. ⁴Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997. – С. 327; ⁵Якубинский Л.П. Язык и его функционирование. М., – 1986.